

HÜRUFİLİYİN MAHIYYƏTİ VƏ RƏMZLƏRİ

2007-ci il fevralın 27-də Xəzər Universitetində fəaliyyət göstərən "Elm və sənət məclisi"nin 7-ci toplantısı oldu. "Hürufiliyin mahiyyəti və rəmzləri" mövzusunun müzakirəsinə həsr olunmuş məclisdə bu dəfə də müxtəlif elm və təhsil müəssisələrindən dəvət olunmuş mütəxəssislər, müəllimlər və tələbələr iştirak edirdilər.

Məclisi giriş sözü ilə universitetin rektoru, professor Hamlet İsxanlı açdı.

MÜCƏRRƏD DÜŞÜNCƏNİN İLK TƏZAHÜRLƏRİ HƏRFLƏR, ƏLİFBALAR, RƏQƏMLƏR VƏ HESAB OLUB

Professor Hamlet İSAXANLI:

- Əziz dostlar, Siz "Elm və sənət məclisi"nin yeddinci toplantısına xoş gəlmisiniz.

Bugünkü mövzumuz "Hürufiliyin mahiyyəti və rəmzləri"dir. Azərbaycanda oxuyub-yazan adamların hamısı, təbii ki, burada mən bu sahədə tədqiqat aparən mütəxəssisləri nəzərdə tutmuram, hürufiliyi daha çox Nəsimi ilə bağlı söhbətlərdən bilir. Ola bilsin ki, çoxumuz məsələnin mahiyyətinə o qədər də varmırıq. Bugünkü müzakirənin əsas məqsədi məhz hürufiliyin mahiyyəti, onun

**Məclisin 7-ci toplantısı
canlı müzakirələr şəraitində keçdi**

tarixi və rəmzləri barədə söhbət açmaqdır.

Hər hansı bir ciddi ideya götürsək, onun kökləri tarixin dumanlı qatlarına gedib çıxır. Bu fikir, bu iş nədən başlayıb, bu işlə ilk dəfə kim məşğul olub? - Bu suallara dəqiq cavab vermək olmur. Xüsusən, dini-mistik cərəyanların, müəyyən rəmzlərin (hərflərin, rəqəmlərin) vasitəsilə cürbəcür siyasi, dini, fəlsəfi məktəblərin əmələ gəlməsi, doğrudan da, tarixin dərin qatlarındadır. Təbii ki, tarixin bizə məlum olan - dərin, amma izi bizə gəlib çatan - qatlarını nəzərdə tuturuq.

Mücərrəd düşüncənin ilk təzahürləri, ilk məhsulları içində hərflər və heroqliflər, əlifbalar, rəqəmlər və hesab mühüm yer tutub. Yəni insan konkret predmetlərin dilində deyil, simvolların, mücərrəd xarakter daşıyan qeyri-maddi anlayışların dilində təbiətin və cəmiyyətin mahiyyətini dərk etməyə çalışıb. Bu zaman həmin hərflərin, fiqurların və rəqəmlərin qeyri-adi gücə, qüdrətə malik olduğu inancına qapılmış və onları o qədər ideallaşdırmağa başlamışdır ki, bəzən predmetlərin mahiyyəti, təbiəti unudulub arxa plana keçmiş, təməl anlayış olaraq rəmzlər ortaya çıxmışdır.

Məsələn, 7 rəqəmini götürək. Əslində bu, adi rəqəmlərdən biridir, digər rəqəmlərdən ciddi bir şeylə fərqlənmir. Amma insanlar təbiəti müşahidə edərkən 7 rəqəminin maraqlı təzahürlərini görüblər. Görüblər ki, hər 7 gündən bir ayın şəkli dəyişir (həftə belə əmələ gəlib). Göydəki 7 planetin (o zaman məlum olan 5 planet, Günəş və Ay) bir yerdə durmayaraq gəzişdiyini (bilirsiniz ki, planet - gəzəyən deməkdir) görüblər. Bu səma cisimləri qeyri-adi idi, çünki qədim insanlara görə ulduzlar tərpənməz olub göy qübbəsinə taxılmışdı. Kiçik Ayı bürcünü müşahidə edəndə də 7 rəqəmi meydana

na çıxıb - 7 ulduz, ucdakı qütb ulduzu olmaqla. Yaxud, asanca görünür ki, göyqurşağında 7 rəng var. Müasir fizika orada çoxlu rəng olduğunu sübut etsə də, gözümüz onlardan yalnız 7-ni görür.

Bu kimi müşahidələr insanları 7 rəqəminin ilahi, möcüzəli olduğuna inandırır, nəticədə 7-ni hər şeyə, maddi və mənəvi dünyaya bağlayıblar, 7 rəqəmi ilə oynamağa və yaşamağa başlayıblar. Deyirdilər ki, 7 iqlim var. Ancaq qəti surətdə demək lazımdır ki, iqlim 7 deyil. Deyiblər ki, (indi də dilimizdə qalıb) göyün 7 qatı var. Hətta gözəllərdən danışanda da "7 gözəl"dən söhbət açıblar...

Rəqəmlər mistik xarakter daşıyır

və bu, eyni şəkildə, hərlərə də aiddir. Elm və din tarixində məşhur olan bu cür cərəyanlar eramızdan (miladdan) 3 min il əvvəl Qədim Misirdə mühüm yer tutub. Burada Hermetizm və ya Hermesçilik xüsusi qeyd olunmalıdır. Misirlilərin Hermesini yunanlar "Hermes Trimegistus" (Üçqat böyük Hermes) adlandırmışlar. Bu dini-mistik inanca görə, həqiqəti bilmək istəyən insanlar ağır sınaqdan keçməlidir. Yunanlar yazır ki, bu sınaq meydanı yer altında xüsusi gizli mağaralardan ibarət olub. Burada qeyri-adi dərəcədə mürəkkəb sınaqlardan keçənlərə (atəşdən və şəhət sınağından keçmək, məzarda qalmaq...) kahinlər axırıncı otaqda divarında müqəddəs heroqliflər və müqəddəs rəqəmlərlə yazılmış 22 sirri açırdılar. Bu sirri bilənlər artıq ruhun ölməzliyini başa düşür və belə deyək ki, onların ruhu (ışıq) yerdən ayrılır və göyə yüksəlməyə başlayırdı. Yer - bu ölümlü məkan birinci, Saturn isə axırıncı - yeddinci təbəqədir -ölümsüzlükdür. Aralıqda ruh digər planetlərdə saflaşsa-saflaşsa kamilləşərək növbəti pilləyə yüksəlir. Yəni misirli kahinlər rəmzlərlə - heroqliflər və rəqəmlərlə ilahiləşdirilmiş dini-mistik bir nəzəriyyə yaratmışdılar. Əslində yunan sözü olan "heroqlif" köhnə Misir dilindən yunancaya tərcümədir və "müqəddəs şəkil" deməkdir - "hireo" - müqəddəs, "glyphikos" - oyma. Düşüncəni

Yunanıstanda xüsusən pifaqorçuluqda öz əksini tapdı.

Ümumiyyətlə, yunan alimləri Fales və Pifaqor - onların ikisi də riyaziyyatçı, təbiətşünas və filosof idi - Misiri, Babilistanı və Hindistanı gəzib gəlmişdilər. Pifaqor Falesdən xeyli cavan olub, Fales miladdan öncə 6-cı əsrin ortalarında 70 yaş ətrafında ölmüş, Pifaqor isə 6-cı əsrin sonlarında yenə 70 yaş ətrafında ölmüşdür. O, təqribən 20 il Misirdə yaşamış, kahinlərdən dərs almış, o cümlədən, həndəsə öyrənmişdi. O, "hermesçi" fikirləri də mənimsəmiş, qayıdıb gələndə Yunanıstanda bir dini-mistik və elmi məktəb qurmuşdu. Düzdür, onun özü bu barədə heç nə yazmayıb (ümumiyyətlə, Pifaqor öz məktəbində yalnız danışdı, heç nə yazmırdı). Onun haqqında məlumat ancaq yunan filosoflarından Aristotel və digərlərinin yazılarında qalıb. Bu məlumatlar da ziddiyyətlərlə doludur: nəyin Pifaqora və nəyin onun tələbələrinə məxsus olduğunu tam müəyyən etmək olmur. Amma pifaqorçuluq deyilən cərəyanın canı, əsas mənası rəqəmlərin "hər şey" olması idi. Pifaqor dünyanı rəqəmlərdə görürdü. O, maddi dünyanı yox, rəqəmləri vacib sayırdı. Hər şeyi rəqəmlər vasitəsi ilə izah etməyə çalışırdı. O, dörd rəqəmi əsas hesab edirdi: 1, 2, 3, 4. Bu dörd rəqəmi toplayanda 10 alınır ki, bu da onluq sistemin əsasında dayanır. Eyni zamanda o, bu 4 rəqəmi 4 ünsürlə - torpaq, od, hava və su ilə əlaqələndirirdi. Sonra isə bu dörd rəqəmi 4 ölçü ilə bağlamışdı: nöqtə, xətt, səth və həcm-cisim.

O, qeyri-adi kəşflər də etmişdi. Riyaziyyatla musiqi arasındakı dərin əlaqənin tapılması onun ən mühüm kəşflərdən biridir. O, göstərdi ki, biri o birindən iki dəfə uzun olan iki simdən qısa simin səslənməsi uzun simin səslənməsindən bir oktava yuxarıdır. Eləcə də, əgər simlərin bir-birinə nisbəti tam ədədlər vasitəsi ilə ifadə olunursa, orada bir uyğunluq, ahəng, gözəl səslənmə alınır. Müasir musiqi nəzəriyyəsində buna

ifadə edə bilən bu ideogramlar içində səs ifadə edən 24 hərf də vardı. Misirlilər hərlər və rəqəmləri (ümumiyyətlə, riyaziyyatı) müqəddəsləşdirmişdilər. Doğrudan da əgər düşüncəni, məntiqi, hesabı, hissi, ehtirası bu hərlər və rəqəmlər vasitəsi ilə ifadə etmək mümkün olurdusa, bu, insanlara qəribə görünməli idi. Bu hadisə bu gün hətta bizə də qəribə görünürsə, elmin və tənqidi düşüncənin o qədər də inkişaf etmədiyi həmin dövrdə daha qəribə görünməli və mistisizmin geniş yayılmasına səbəb olmalı idi.

Hermesçiliyə aid kopt, yunan və latınca yazılmış kitablar xristianlığa da təsir etmişdi. Ərəb dilinə də tərcümə edilib yayılmışdı. Bu cərəyan

harmoniya deyilir. Yəni notların birinin digərinə nisbətən səs uzunluğunun nisbəti məlumdur - bunların hamısı kəsr ədədlərdir (musiqi dilində: oktava intervalı 2:1, kvinta 3:2, kvarta intervalı isə 4:3 nisbətindədir). Pifaqor bunu kəşf etməklə rəqəmlərin möcüzəsini nümayiş etdirdi.

Pifaqor kainatı da rəqəmlər vasitəsi ilə təsvir etməyə başladı və kainatın belə bir modelini qurdu:

Birincisi, planetlər Yerdən nə qədər uzaqdırsa, o qədər də sürətlə fırlanır. Yəni yerdən uzaq olduqca fırlanma sürəti də böyükdür.

İkincisi, planetlər səs çıxara-çıxara, mahnı oxuya-oxuya gəzirlər, bu sferaların musiqisidir, harmoniyasıdır.

Təcrübədən məlumdur ki, sapandın qolu nə qədər uzun olsa və onu nə qədər çox fırlatsaq, o qədər də çox səs çıxar. Pifaqor fikirləşirdi ki, planetlər də səs çıxarır və bu səs onların Yerdən məsafəsi ilə əlaqəlidir. Yəni planetləri də idarə eləyən qüvvə, mahiyyət riyaziyyatdır. (Musiqi özü də riyaziyyatın bölməsi hesab edilirdi). Pifaqorun dövründə dörd elm - buna kvadriyum deyirdilər - hesab, həndəsə, musiqi və astronomiya birləşərək bir elm olmuşdu. Əslində isə astronomiya və musiqinin mənası və mahiyyəti həndəsə və hesaba bağlanmışdı. Yəni hər şey rəqəmlərdə təzahür edir, rəqəmlərlə izah olunurdu. Pifaqor bura əxlaq, siyasət və dini də daxil edir və bunların hamısına matemalar, yəni elm deyirdi. "Matematika" sözü də bundan əmələ gəlib, "Matematika" sözü-nü elmə Pifaqor gətirib. Deyilənə görə, Yerin küre şəklində olduğunu da ilk dəfə (?) Pifaqor söyləyib. Belə bir fikir də var ki, "fəlsəfə" terminini də ilk dəfə Pifaqor işlədib. Pifaqor siyasətə də qarışdı, İtaliyanın cənubunu öz təsiri altına aldı, sonra isə öz tələbələri ilə oranı tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Pifaqorçulara görə mülk ortaq idi.

Yəni qədim Yunanıstanda da rəmzlər, xüsusilə rəqəmlər qeyri-adi

dərəcədə böyük rol oynamışdır. Platon bir az da irəli getdi. O deyirdi ki, hər şey - gözlə gördüyümüz dünya ideal-riyazi dünyanın, əsil dünyanın kölgəsidir, proyeksiyasıdır. Hər şey nəzəri cəhətdən qurulmalıdır, təcrübəyə əsaslanmaq ayıbdır. Hər şeyi məntiqi surətdə isbat etmək lazımdır.

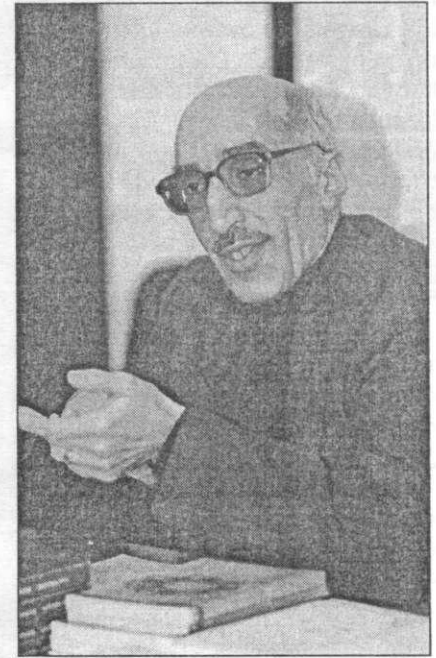
Fəlsəfəni bizə öyrəndə Platonu bir qədər Aristotelin kölgəsində saxlayırdılar. Amma riyaziyyat nöqtəy-nəzərindən Platon çox böyük iş görüb. Platon nəzəri metodun, aksiomatik üsulun vacibliyini önə çəkdi, onun nə demək olduğunu anladı. Əgər Platon olmasaydı, Evklid də elə tezliklə olmazdı. Eramızdan üç əsr əvvəl Evklid bizə aksiomatik əsaslı həndəsə qurdu, qeyri-adi dərəcədə isbatlar elədi. Bu, Platon - Pifaqorçuluğun uğuru kimi də qiymətləndirilə bilər. Əslində, dövr, zaman çox dəyişsə də, Kepler və Nyuton da bu Pifaqorçu -Platonçu cərəyanın davamçıları hesab oluna bilər.

Orta əsrlərdə hərflərlə rəqəmlər arasında bağlantı qurmaq və bu yolla şərhlər vermək geniş yayılmışdı. Yəhudilərin Kabbalizmi (Kabalaçılığı) buna əsaslanırdı. 22 İbrani hərfe qarşı təklilər -1-9, onluqlar - 10-90 və yüzliklər - 100-400, yəni 22 rəqəm qoyulurdu. Rəqəmlər üzərində oynamaqla sözlər, adlar şərh edilirdi. Bunun üstündə qırğınlar, davalar da olurdu; dini-mistik cərəyanlar əksər hallarda siyasi xarakter daşıyır, hakimiyyət, əlahiddəlik iddiasına yol açırdı.

Hermetçiliklə bağlı kitablar ərəb dilinə tərcümə olunaraq İslam dünyasında yayıldı. 28 ərəb hərfinə qarşı 1-9 təklilər, 10-90 onluqlar, 100-900 yüzliklər və 1000 minlik qarşı qoyulaq "əbcəd hesabı" meydana çıxarıldı. Məsələn, "Allah" sözü-nə əbcəd hesabında 66 qarşı qoyulurdu (A+L+L+H=1+30+30+5). Başqa cür qarşıqoymalar isə fərqli, əlavə əbcəd hesablarına gətirib çıxarırdı. Bu ideyaların inkişafı və məqsədə - dini

mistikaya uyğunlaşdırılması sonrakı bir çox hadisələrə təkan verdi və bizə çox yaxın olan, bugünkü mövzumuz olan hürufizm kimi cərəyanların meydana çıxmasına imkan yaratdı.

Qeyd etdiyimiz kimi, azərbaycanlılar hürufilik dedikdə Nəsimini yada salırlar. Əslində isə bu cərəyanı yaradan və ilkin müddəalarını ve-

rən Fəzlullah Astrabadi (Nəimi), onu sistemləşdirən, nəzəriyyə halına salan isə onun tələbəsi (və qızının əri) Əli əl-Əla olmuşdur.

Nəsim Göyüşov bu sahədə xeyli iş görmüş alimdir, Əlyazmalar İnstitutunda çalışır. Məruzə üçün sözü ona verirəm.

HÜRUFİLİYİN QAYNAQLARI ÇEŞİDLİ VƏ ZƏNGİNDİR

Nəsim GÖYÜŞOV,

filologiya elmləri naməzdi:

-Orta çağlarda islam sivilizasiya məkanında önəmli yer tutan təsəvvüf və irfan olduqca nüfuzlu bir dini-ideoloji, ictimai-tarixi, əxlaqi-mənəvi və əqli-məfkurəvi cərəyan olmaqla təzadlı, mürəkkəb, çoxşaxəli və özünəməxsus inkişaf yolu keçmiş, həm rəsmi dini qurumlar və islam

elmləri, həm də başqa elmi-fəlsəfi baxış və təlimlərlə qarşılıqlı faydalanma, kəskin mübahisə və mücadilə şəraitində təkamül tapmış zəngin bir məktəbdir. Ayrı-ayrı təlim və cərəyanlarla təsəvvüf arasında olan çeşidli fikir ayrılığı və ixtilafın nəticəsində, bu yeni məktəb həm təriqətlər şəklində təşkilatlanma baxımından ayrıca qurumlar kimi geniş fəaliyyət şəbəkələri yaratmış, həm də öz baxışlarını Qur'an, hədis, təfsir, kəlam, fiqh və başqa dini etiqad qaynaqlarında təsbit olunmuş prinsip və dəyərlərlə, eyni zamanda əxlaqi-mənəvi, psixoloji-ictimai və elmi-fəlsəfi baxımdan əsaslandıraraq müstəqil nəzəri təlim və məktəb ortaya qoymuşdur.

Təsəvvüf və irfan elə islamın klassik təkamül dönməsində təşəkkül tapmağa başlamış, həm rəsmi dini qurumların təbliğ etdiyi təlimlərlə, həm də o zaman geniş yayılmış peripatetik fəlsəfə və başqa elmlərlə ciddi mübahisəyə girişmiş, bir növ onlara rəqib və alternativ kimi çıxış etmişdir. Bu səbəbdən təsəvvüf və irfan çeşidli ittihamlarla üz bəuz olmaqla yanaşı, öz müxaliflərinə cavab vermək və baxışlarını müxtəlif yönərdən əsaslandırmaq üçün, qarşı tərəflərin bütün nəzəri əsaslarını və təbliğat üsulunu dərinləndirən mənimsəməklə tam hazırlıqlı şəkildə və özünəməxsus məntiq və düşüncə tərzilə polemikaya girişmişdir. Elə buna görə, bəzi ifratçı təmayülər istisna olmaqla, sonradan həm dini təsəvvüflər və ruhani təbəqəsi, həm də filosof və məntiqçilər bu cərəyanla barışmalı olmuş, nəticədə islam dünyasında gerçəkliyə baxış üsulları dar təəssüb çərçivəsindən çıxaraq genişlənmiş, təsəvvüf və irfan isə həm dini etiqad məsələlərinin fərdi-ictimai, elmi-psixoloji, fəlsəfi və əxlaqi-mənəvi baxımdan daha aydın və tutarlı şəkildə şərhinə və əsaslandırılmasına, həm də elmi-fəlsəfi baxışların yeni istiqamətdə inkişaf və təkamülünə, həmçinin ədəbi prosesin yeni zəngin estetik dəyərlərlə dolu maraqlı və məzmun-

lu bir məcraya yönəlməsinə səbəb olmuşdur.

Hürufilik təsəvvüfdə böyük təriqətlərdən sayılmasa da, təzadlı və mübahisə ilə dolu baxışları ilə seçilən ifratçı bir firqə kimi teymurilər dövründə yayılmış, lakin kəskin ittihamlarla üzləşdikdən sonra yaşamını davam etdirə bilməmişdir. Hürufiliyin qaynaqları çeşidli və zəngindir, onlar bütün qaynaqlardan aldıkları məlumatları öz məfkurəsinə uyğun yozmuş, bunun üçün hər cür üsula əl atmış və hətta uydurmalara yol vermişlər. Hürufiliyin əsas qaynaqlarını belə xülasə etmək olar:

1. Yeni peyğəmbərlik iddiası və

fi ona əlavə olunaraq mükəmməl olur. Qur'an Məhəmmədin dili və ərəb qövmünə aiddir, fars dili isə Allahın üstünlük bəxş etdiyi başqa bir qövmün dilidir. Hürufilər hətta Cüm-yə surəsinin 3-cü ayəsindəki «sonra gələnlər» (axərin) sözünə istinad edərək iranlıların nəzərdə tutulduğunu iddia etmişlər.

2. Bu təlim şiə və mehdiçilik hərəkatından daha çox faydalanmışdır. İslam tarixində rəsmi dini-siyasi qurumla müxalifətdə olan şiə cərəyanları (batiniyyə, qərmətilər, nəsiriyə və Mehdi tərəfdarları) öz ideyalarını gizli şəkildə yaymış və təqib olunmuşlar. Hürufilər Adəmə ilahi

islamın təzələnməsi fikri. Bu iddia öncə ərəb bölgəsində, sonra isə İran mühitində olmuşdur. Hürufilər Məhəmmədi (s) sonuncu peyğəmbər kimi qəbul etsələr də, dinin təzələnməsini Fəzlullahın adı ilə bağlamağa cəhd göstərmişlər. Fəzlullaha görə o, Adəm, İsa və Məhəmməd (s) kimi Allahın xəlifəsidir, aləmin nicat yolu onda birləşir. Quranda fəzlullah (Allahın fəzli) sözü çox işlənib (Bəqərə: 64; Nisa: 85; Maidə: 54). O, bundan istifadə edərək Allahın onda təcəssüm etdiyini iddia edib. Hürufiliyə görə, ərəb hərfləri 28-dir, 4 fars hər-

sifətin verilməsi ideyasını nəsiriyə firqəsindən əxz etmişlər. Onlar Mehdi'nin İranda zühur edəcəyini iddia edərək onun Fəzlullah simasında gələcəyini söyləmişlər. Onların nəzərində Mehdi ilahi mahiyyətə malikdir. Hürufilər Əli (ə) haqqında qeyri-adi etiqada malik idilər. Onların iddiasına görə o, Allahın substansiyası ilə təmasda olmuşdur. Həzrət-Əli Adəmin məzhəri və nöqtə sahibidir, «əlif»dən «ya»yə kimi bütün hərflərin qaynağı nöqtədir. Əli (ə) bütün peyğəmbərlərlə gizli gəlmiş, Məhəmmədlə (s) əyan olmuş-

dur. Övliyaların sərvəri olan Əli (ə) 28 və 32 hərfin sirridir. Onlar hətta Həzrəti-Əlini Allahın sifətləri ilə tərifləmişlər.

Hüruflər xristianlıqdan və Məsih obrazından çox faydalanmışlar. Fəzlullahın ilk vəhy qanağı Yuhənananın «İncil»i olmuşdur: «Əvvəlcə söz var idi, söz Allahın yanında idi, söz Allah idi». Fəzlullahı görə Məsih Allahın kəlməsi, özü isə göylərə çəkilməmiş İsanın yenidən zühurudur; yəhudilər və xaçpərəstlər bu zühura inanırdılar, lakin Məsih zühur etmədi və Fəzlullah onu əvəzlədi [8]. Bu təlimə əsasən Allahı tanımağın əsası sözdür, söz mənadan qabaqdır.

4. Hüruflər yəhudi etiqadından çıxış edərək «Allah insanı öz surətində yaratdı» hədisini əsaslandırılmış, neoplatonizmə istinad edərək mahiyyəti şeylərdən öncə bilmiş, öz astronomik, kosmoloji və fəlsəfi baxışlarını qismən «Əxvanüs-səfa» və ismlili təlimindən bəhrələnərək əsaslandırmışlar. Onlar hərfərin və rəqəmlərin rəmzi yozumunda çeşidli qaynaqlara əsaslanaraq onları özünəməxsus bir tərzdə təqdim etmişlər.

5. Hüruflilik təsəvvüfdə Hüseyin Mənsur Həllacın ideyalarından daha çox faydalansa da, ondan fərqli mülahizələri ilə etiraza səbəb olmuşdur. Bu firqə böyük sufi filosofu, vəhdəti-vücut təliminin banisi Mühyiddin İbn Ərəbinin düşüncələrindən faydalanmaqla yanaşı öz ifratçı yozumu ilə büt-pərəst panteizmə meyillənmiş, İbn Ərəbinin kamil insan, nübüvvət (peyğəmbərlik), vilayət barədə konsepsiyasını isə öz ruhuna uyğun dəyişdirmişdir.

RƏQƏMLƏR ÜZƏRİNDƏ OYUN

Hüruflər öz müddəalarını nəzəri baxımdan əsaslandırmaq üçün məharətlə rəqəmlər üzərində oynamışlar ki, bunların bir qismini nəzərə çatdırmaq yerinə düşər:

1. Fəzlullah öz adındakı «zad» hərfinin əbcəd hesabı ilə 800-ə bərabər olmasından bəhrələnərək ye-

ni əsrdə islamın təzələnməsi zərurətini irəli sürdü.

2. Ərəb hərfələrinin sayı 28-dir, buraya 4 fars hərfi əlavə olunur və yazı təkmilləşir. İnsanda da öncə 28 diş, sonra isə daha 4 diş çıxır.

3. Dünya 6 gündə xəlq olunur və aləm 4 ünsürdən ibarətdir. $6 \times 4 = 24 + 4$ fars hərfi = 28. Bu da ərəb hərfələrinin sayına və ayın mənzillərinə bərabərdir. Başqa hesaba görə, 7 (həftənin günləri) $\times 24$ saat = 28 (ərəb hərfələri) $\times 6$ (xilqətin günlərinin sayı).

4. Hədisə görə mələklər Adəmin torpağını 40 günə yoğurmuşlar. Sufi-

lər buna görə çillədə 40 gün xəlvətə çəkilirlər. $40 \text{ gün} \times 24 \text{ saat} = 960$. Bu rəqəmin başqa çözümü belədir: 32 fars hərfələrinin ümumi sayı $\times 16$ (4 fars hərfi $\times 4$ ünsür) = 512; 28 ərəb hərfi $\times 16 = 448$; $512 + 448 = 960$.

5. Fəzlullah insan surətindəki yeddi xəttə (baş tükü, iki qaş, dörd sıra kiprik) və yeddi deşiyə (iki qu-laq, iki göz, iki burun və bir ağız) işa-

rə edərək onu ay planetinin 28 mənzili ilə əlaqələndirmişdir. İki əldə olan barmaqların bəndi 28-dir.

6. Bürclərin 360 dərəcəsi vardır, bu rəqəm belə alınır: 32 (fars hərfələri) + 28 (ərəb hərfələri) = 60×6 (xilqətin günləri) = 360.

Hüruflərə görə Adəmin surəti və nitqi fəleklərdə, ulduzlarda, göylərdə, behişt və cəhənnəmdə vardır.

7. Adı namaz 17 rükət + səfər namazı 11 rükət = 28 ərəb hərfi; adı namaz 17 rükət + cümə namazı 15 rükət = 32 fars hərfi. Kəbədə qardaş ətrafında 7 dəfə dövrətmə surətdə olan 7 xətlə bağlıdır. 28 dəfə dövrətmə (ərəb hərfələri) + 4 ünsür = 32 (Allahın kəlmələrinin rəmzi).

8. Fatihe surəsindəki ayələrin sayına «Bismillah» əlavə etməklə 7 rəqəmi alınır. Hüruflər bunu «kənz» (xəzinə) adlandırmışlar. Fatihe surəsi və iki dəfə nazil olan 7 ayə (səbül-məsani) xilqətin günlərinə dəlalət edir. Bu isə «kaf» və «nun» hərf birləşməsi ilə bərabər tutulur, belə ki, Allah dünyanı bu sözlə yaradıb.

9. Fəzlullahın belə bir fikri də vardır: «Bütün göy kitablarının sirləri əzəmətli Qurandadır, Quranda nə varsa Fatihe surəsində, burada nə varsa «Bismillah» sözündə, onda nə varsa «be» hərfində, bu hərfdə nə varsa, onun altındakı nöqtədədir. Mən həmin nöqtəyəm».

Bu sayaq rəqəmlərlə oynamaq hüruflilikdə geniş yayılıb.

HƏRFLƏRİN GİZLİ RƏMZİ MƏNA QATLARI

Hərflərin gizli rəmzi mənə qatları öz kökü ilə Qur'ani-kərimdən qaynaqlanır, hüruflilik sadəcə bu məsələni öz baxışları ilə uzlaşdırmağa girişmişdir. Hərf elm və mərifətin ilk ünsürü kimi batini məzmununa malikdir. Bir sıra Qur'an ayələri məhz hərfələrlə başlayır:

1. Əlif, Lam, Mim (Bəqərə, Ali-İmran, Ənkəbut, Rum, Loğman, Səcdə);

2. Ha, Mim (Mumin, Fussalət, Zuxruf, Duxan, Casiyə, Əhqaf, Şu-

ra);

3. Ta, Sin, Mim (Şüəra, Qəsəs);

4. Əlif, Lam, Re (İbrahim, Nicr, Hud);

5. Kaf, Ha, Ya, Eyn, Sad (Məryəm);

6.1. Ha, Mim

6.2. Eyn, Sim, Qaf (Şura).

Bəzi surələrin adları hərfə verilir: Ta Ha, Ya Sin, Sad, Qaf, Nun.

Bir sıra surələrdə hərfənin ardınca bildirilir ki, bunlar Quranın ayələridir (Yunus: 1, Yusif: 1, Nəml: 2). Hərfənin rəqəmlə ifadəsi və batini mənası bəzədə İbn Sina, Əbu Həmid Qəzali, Mühyiddin İbn Ərəbi və başqaları müəyyən mülahizələr söyləmişlər.

Hərf - rəmz və işarədir, Allah kəlamını və elmləri açıqlayan və çatdıran vasitədir. Ona görə hürufilərin hənəbilər kimi hərfələri pərəstiş məqamına yüksəltmək cəhdləri hikmət sahibləri və ariflər tərəfindən məqbul sayılmamışdır. Hərf və sözün zahirindən batıninə keçməklə gerçəkliyi yetərinə tanımaq olar.

İnsanın təsvirində də hədəf zahirədən batinə keçiddir və bədii təxəyyüldə bu yöndə işlənən obrazlar heç də hürufilik ideologiyasının təbliği ilə bağlı deyildir. Hətta Nəsiminin bədii irsində müşahidə edilən bir sıra təsvir vasitələri və obrazlar arifanə yozum incelikləri ilə seçilərək sırf

hürufilik baxımından yozulmur. Xətai və Füzuli şeirində insanın zahiri təsviri ilə bağlı işlənən rəmzlər isə hürufilikdən kənar ümumi arifanə düşüncə tərzii ilə bağlıdır.

İslam mədəniyyətində xətt və yazının estetik yönümü və rəmzi yozumu hürufilikdən kənar bir məsələdir. Burada xətt ruhun həndəsəsi sayılır. Xətt və yazı insanın iç dünyasının və ruhunun ifadəçisidir.

Bütün hərfələri və xətt nöqtədən başlayır, nöqtə varlığın və həqiqətin başlanğıcı olmaqla bütövlük, vəhdət və sonsuzluq rəmzidir. Nöqtə həm də qeyb aləminə işarədir. Kainatın yaranması Xaliqin pərgarının dövrəməsi kimi təsəvvür edilir.

Bütün hərfələri nöqtələrdən təşkil edilir və nöqtə vəhdət nişanəsi olaraq bütün varlıq aləminin qaynağıdır, yazı isə çoxsaylı varlıq nümunələrinin - yeni kəsrət aləminin təmsilçisidir. Nöqtə həm də sabitlik nişanəsidir. Füzuli demişkən:

***Ey könül, çox seyr qılma,
günbədi-dəvvar tək,
Sakin olmaq seyrdən yey,
nöqtəyi-pərgar tək.***

Əlif ilkin hərf olmaqla rəqəmlə bir ədədini ifadə edir və düzxətli şəkilə malikdir. Əlif varlığın başlanğıcı olmaqla bir Allaha işarədir. «Be»

ikinci hərf olmaqla «bismillah» kəlməsindəki açılış hərfidir, onun altındakı nöqtə xilqətin başlanğıc nöqtəsi sayılır. «Be» hərfi maili halda olur, bu isə əlifə (Allahın birliyinə) səcdə rəmzidir. «Vav» (və) hərfi vəhdət ilə kəsrət aləmi arasında əlaqə yaradır. İnsan özü bütün həqiqətlərin yazılı toplusu və yığcam nüsxəsi hesab olunur. İbn Ərəbiyə görə kainatda nə varsa insanda xülasə olunur. Ona görə insanın zahiri təsvirində batini rəmzi yozumlar axtarmışlar. Ağızın zərifliyi və danışıq qabiliyyəti «mim» hərfi ilə, gözlər «sad» və ya «eyn» hərfi ilə, xal - nöqtə ilə, qədd və qamət - əlif hərfi ilə verilir. Hərfərin rəmzi yozumları bektəşilik firqəsində də müşahidə edilir:

Əlif - yeganə həqiqət

Ta - tələb (haqqın tələbi)

Re - riyazət (nəfsi qoruma)

Ye - yol, təriqət

Qaf - qənaət və haqqa yaxınlıq

Te - təslim (haqqa təslim olmaq)

Lam - pak ilahi bilgi

Ha - ilahiyyə işarə

Huvə - O (Allah)

Əlif ilk hərf olaraq bir Allaha və yeganə həqiqətə işarədir. Yunus Əmrə dörd səmavi kitabın bir əlifdə ifadə olunduğunu söyləyir:

***Dörd kitabın mənası,
Bir "Əlif"də cəm olub.***

«Mim» hərfi Məhəmmədin (s) nuruna işarədir, onun rəqəmlə ifadəsi 40-dır. İslam fəlsəfəsinə görə, varlıq aləmi külli əqlədən insana qədər təkamül prosesində 40 mərhələ keçir. Sufi və dərvişlər çillədə 40 gün xəlvetə dalararaq öz batınini haqqa yaxınlaşdırırlar.

Quranda qələm və yazı müqəddəsləşdirilir və and yeri sayılır (Qələm: 1; Ələq: 4-5). Qələm Allahın yaratdığı nur və ya külli əql ilə bərabər tutulur. Qələm elm və həqiqətləri bəyan və təsvir edir. Göydə və Yerdə nə varsa Kitabda yazılıb (Hud: 6; Həddud: 22). Qələmlə yanaşı lövhə də vardır, birincisi Allahın kodlaşmış yığcam elminə, lövhə isə

geniş elminə işarədir. Bilik və düşüncenin ifadəsində hərflər və sözlər önəmli yer tutur.

Nəsimi:

*Əqli-küll, ərşü kürsi, lövhü qələm
Çar ünsürlə asimandır söz.*

Füzuli:

*Lövhü qələmi müzəyyən etdin,
Kürsi ilə ərşi rövşən etdin.*

Hərflər elmin ilk ünsürü olduğu üçün önəmli rəmzdirlər və batini mənaya malikdir. Xilqətin yaranışının əsasında Allahın «Ol!» əmri dayanır (Bəqərə: 117; Ali-İmran: 47; Ənam: 73; Nəhl: 40) ki, bu da «kaf» ilə «nun» hərflər birləşməsi ilə ifadə olunur:

Nəsimi:

*Kafu nundan vücuda gəldi cahən,
Əgər anlar isən əyandır söz.*

Füzuli:

*Gər kaf ilə nundan oldu aləm,
Aya, nədən oldu kafu nun həm?*

Xətt və yazı naxış-bəzək işlərinə və memarlıqda, xüsusilə məscid və ziyarətgahlarda geniş işlənir, çünki o, diqqəti geniş fəzaya, sonsuz kosmoloji düzənə və müqəddəs mələkət aləminə - Haqq ilə mənəvi-ruhi ünsiyyət məqamına yönəldir.

TƏSƏVVÜF VƏ İRFANIN BİR SIRA İDEALLARININ ƏKS-SƏDASI

Hüruflilikdə təsəvvüf və irfanın bir sıra ümumi ideallarının əks-sədasi əşidilir və bu daha çox bədii-estetik özünüifadə tərzində özünü göstərir ki, buraya dünya düzəni, vəhdətivücd və insan amili daxildir.

İrfanda belə bir dünya düzəni vardır: yeganə həqiqi varlıq Haqqdır, ondan savayı nə varsa aləm sayılır. Ən uca, hissələrin və ağılin yetişmə bilmədiyi varlıq mərtəbəsi Lahut adlanır, bura Allahın vahid substansiya və əhdiyyət mərtəbəsidir. Haqqın ilk dəfə yaratdığı xilqət külli əql,

qələm və ya nur adlanır. Buna Haqqın elm və vəhdaniyyət mərtəbəsi deyilir.

Aləm iki qisimdən ibarətdir:

1. Qeyb, batin və vəhdət aləmi (əmr aləmi).

2. Şəhadət, zahir və kəsret aləmi (xəlf aləmi).

Birinci aləm mütləq qeyb və ruhlardan dünyasından ibarətdir. Ruhlardan aləmi özü iki qismə bölünür:

1. Cəbərut aləmi (külli nəfs və ağıl).

2. Mələkət aləmi (mısal aləmi).

Mülk adlanan ikinci aləm də iki qismə ayrılır:

1. Ülvi aləm (Göy aləmi - Ərş, Kürsi, fəlekler, planetlər və ulduzlar).

2. Süfli (aşağı) aləm - cismani yer aləmi, dörd ünsür və üç törəmə varlıq (bərk maddə, bitki, heyvan).

Ən sonuncu xilqət insandır, ancaq insanın maddi varlığı mülk aləminə. Ruh isə mələkətə aid edilir. Ariflərə görə öncə metafizik anlam olan külli əql və ya Məhəmmədin nuru, sonra isə bütün kainatda olan varlıqlar bu nurdan yaranır. Burada kamil insan məsələsi ortaya qoyulur: insan varlığının ən mükəmməl nüsxəsidir, ruhuna və ali sifətlərinə görə haqqdır, cisminə görə xəlqdır. Bütün varlıqların toplusu onda xülasə olunub. İbn Ərəbiyə görə həqiqət birdir, onun batini Lahut (İlahi), zahiri isə nasutdur (insan). Kamil insan haqqın kamil surəti, ilahi sifətlərin aynasıdır. Qur'ana görə insan Haqqın ən yaxın xilqət olmaqla Allahın yer üzərindəki xəlifəsidir. Hədisə görə kainat və fəlekler kamil insana xətir yaranıb.

Bu təlimə görə, varlıq dairəsi iki qövsdən ibarətdir: birincisi - enmə qövsü (nüzul və ya tənəzzül) ki, Lahutdan başlayaraq nasutla (insanla) bitir. İkincisi əks istiqamətdə olan yüksəliş qövsüdür (süud və ya üruc) ki, insandan başlayaraq Haqq ilə bitir. Kainatın və bütün varlıq mərtəbələrinin yaranması və aşkar olması

təcəlli məfhumu ilə verilir. İlk təəcəlli substansiyadan başlayır və nur yaranır, sonrakı mərhələdə isə başqa varlıqlar yaranır. Zərrəciklərdən tutmuş kəhkeşana kimi bütün kainat Haqqın ad və sifətlərinin zahiri aləmdə təəcəlli nişanəsi hesab edilir. Heç nə Haqqdan ayrı deyil, hər şey Onunla bağlıdır və bu dialektik münasibət vəhdətivücd təlimi əsasında qurulur: hər bir varlıq nümunəsində Haqqın calal (qüdrət) və camal sifətlərinin nişanəsi vardır. Hər bir şeyə substansiya baxımından baxdıqda Haqqdır, zahiri aləmdəki təəcəlli baxımından yanaşdıqda isə xəlqdır. Yəni xilqətdə Xalığın nişanələri olsa da, Xalıqla bərabər tutula bilməz. Arif sənətkarlar bu incəliyi nəqqaş - nəqş qarşılışması ilə ifadə etmişlər. Allah dünyanı xəlq edən bir nəqqaşdır, bu naxışlı dünya nəqqaşından ayrı ola bilməz, ancaq naxış nəqqaşla bərabər olmaz.

Təsəvvüf və irfanda insan amili dünya düzənində önəmli yer tutduğuna görə, onun zahiri təsvirində batini rəmzi mənə qatları axtarmaq bir ənənə şəklində davm etmişdir. Bir sıra ariflər, o sıradan, Əhməd Qəzali (v. 520/1126), Eynülqüzzat Həmədani (492/1098-525/1131), Fəxrəddin İraqi (v. 688/1289), Ov-həddin Kirmani (v. 635/1237) məcazi gözəlliyi həqiqət üçün körpü bilmişlər. Onların nəzərində zahiri camal batini camala yetişmək üçün yol və vasitədir. Hüruflilikdə camal-pərəstlik həmin düşüncə tərzinin davamıdır. Burada üz həqiqətlərin təsvir və əks olunduğu bir səhifə dəyərinədir. Ancaq həqiqət ariflər camal-pərəstliyi məqbul saymamışlar. Bundan başqa, məşhur sufi şairi Şah Qasım Ənvarı (757/1356-837/1433) hürufliliyə meyl göstərməkdə təqsirləndirmişlər ki, bu ittiham əsassızdır. İnsanın zahiri təsviri ilə bağlı rəmlər Şeyx Mahmud Şəbüstərinin «Gülşəni-raz» məsnəvisində açıqlanmışdır.

Təsəvvüfdə insan təsviri ilə bağ-

lı rəmzi deyimler geniş işlənir və hətta tərqiqətə qoşulmayan ədiblər bədii özünüifadə üslubu kimi həmin rəmzlərdən faydalanırlar. Üz-saç qarşılışması ən çox işlənən bədii təsvir vasitələri sırasındadır.

Üz - qəlbin aynası və mahiyyəti-dir, saf və aydın olduğuna görə haqqın camal və lütf sifətinin təcəlli məskəni sayılır. Üz vəhdət rəmzidir. Saç isə qıvrım və qara rəngdə olub üzü - yeni vəhdəti örtür, onu pərdələyir. Saç dağınıq olmaqla maddi gerçəkliyin çeşidli təzahürələrini ifadə edir. Bu isə vəhdət müqabilində kəsət rəmzidir. Saçın qıvrımı vəhdət yoluna çıxan aşıq üçün sınaq və tələ kimidir. Üz - iman, saç isə küfrün təmsilçisidir. Bu rəmzlər hürufiliklə bağlı deyil:

Nəsimi:

*Rüxü zülfün bəyazilə səvadı,
Biri küfrü biri iman deyilmi?*

Xətai:

*Məscidə varmaq nə hacət,
dedim, ey zahid mana,
Ruy ilə zülfün onun küfr ilə
imandır mana.*

Füzuli:

*Küfri-zülfün salalı rəxnələr
imanımıza.*

Nəsimi üzü «surəti-rəhman» bilir:

*«Üzünü surəti-rəhman oxurlar».
«Üzündə surəti-rəhmanı gördüm».*

Xətai:

*Kainati surəti-rəhmanə təfsir etməyə,
Ruhi-qüdsi surəti-rəhminə gəlmişlərdənüz.*

Qurana görə haqqın vəchindən (substansiyasından) başqa nə varsa həlak olacaq (əl-Qəsəs: 88).

Nəsimi:

*Əvvəlü axirdə üzündür, üzün,
Surəti-Allah ilə rəhmansınız.*

Üz bütün həqiqətlərin yazılmış olduğu müşəf - Quran ilə müqayisə edilir:

Nəsimi:

*Möcüzat əhli ki,
yazısı ilə surətinə
Lövh-i-məhfuz ilə Qur'an
dedilər, gerçəkmiş.*

Xətai:

*Ta camalın müşəfin gördüm,
əya nuri-ilah,
Zikri-eşqin dildə daim
virdi-Qurandır mana.*

*Həqq bilir kim, rüxlərin şənində
olmuşdur nazil,
Ayəti-müşəf ki,
övraqi-kitab üstündədir.*

Füzuli:

*Müşəf demək xətalır ol
səhifeyi-cəmalə,
Bu bir kitab sözüdür,
fəhm edən əhli-halə.
Nə bilər oxumayan
müşəfi-hüsnün şərhin,
Yerə göydən nə üçün
endiyini Quranın.*

Quran həqiqətlərin yığcam şəkil-də yazıldığı və əks olunduğu bir səhifədir. İnsan da öz mahiyyəti ilə Haqqın yaratdığı hər iki ələmi özündə cəmləşdirən yığcam bir nüsxə, Haqqı yetərincə tanıyan və təmsil edən kamillik varlıq nümunəsidir. Dünyada olan bütün varlıq nümunələri və gözəlliklər Haqqın ayət və nişanələridir. Onun ən gözəl biçimdə (əhsənüt-təqvim) yaratdığı, ona öz ruhundan damızdırdığı, qəlbinə özü üçün ayna etdiyi mükəmməl varlıq insandır. Haqqın bütün gözəlliklərinin şərhinə bəşirət gözü ilə oxuyub anlamayan, əlbəttə, Quranın nə üçün endiyini bilməz.

Hürufilərin, özəlliklə də İmadəddin Nəsiminin bir örnək kimi sığındığı obrazlardan biri Hüseyn Mənsur Həlləcdir. Bu böyük arif və haqq aşıqı öz ifratçı deyimlərinə, daha doğrusu, «ənəl-həqq» kəlməsinə görə

dara çəkilib. Mənsur təsəvvüfün ilk qurbanı olmuş, öz düşüncə tərzinə görə ona yaxın olan Eynülqüzzat Həmədani də eyni tale ilə üzleşmişdir. Mənsurun təliminə görə, insan nəfsini paklaşdırmaqla öz zahiri cismani varlığını Haqqın vücudunda fəna edir. Bu mərtəbədə onda Haqqdan savayı heç nə qalmır, o bütün vücudu ilə Haqqın məzhərinə çevrilir. Mənsurun «ənəl-həqq» kəlməsi - «mən yoxam, məndə olan haqqdır» mənası daşıyır. Lakin onun rəqibləri onu uluhiyyət - yeni Allahlıq iddiasında ittiham etdilər. Ancaq böyük filosof və ariflər, Rumi və Xacə Nəsirəddin Tusi kimi şəxsiyyətlər ona bəraət qazandırdılar. Qeyd edək ki, arifanə məstlik halında deyilən vəcd dolu sözlər şəth adlanır. Nəsimi həmin şəth tipli sözlərini böyük şövqlə söyləmişdir:

*Sirri-ənəl-həqq söylərəm,
aləmdə pünhan gəlmişəm,
Həm həqq derəm, həqq məndədir,
həm xətm-i-insan gəlmişəm.
Həm ayəti-rəhman mənəm,
həm rəhməti rəhman mənəm,
Həm vəhyi-mütləq söylərəm,
həm nuri-yəzdan gəlmişəm.*

*Mən mülki-cəhan,
cəhan mənəm, mən.
Mən həqqə məkan,
məkan mənəm, mən.*

*Mən surəti-mənidə həqqəm,
həqq,
Mən həqqi-əyan, əyan mənəm,
mən.*

*Mən zatü sifati-«kün fəkan»əm,
Mən ruh ilə can, can mənəm, mən.*

*Fənai-mütləq olmuşam,
həqq iləyəm, həqq olmuşam,
Kim ki, həqqi dilər budur çarəsi,
üştə çarəsi.*

ÖNƏMLİ MƏQAMLAR

Hürufiliyin mahiyyəti və rəmzlərini araşdırarkən bir sıra önəmli məqamlar diqqəti cəlb edir:

1. Hürufilik hərflərin rəmzi mənalı və gizli məfhumları barədə mülahizələrini Quran, hədis və başqa ilkin İslam qaynaqlarından alaraq öz məsləyinə uzlaşdırmışdır;

2. Bu firqə «Əxvanüs-səfa», ismailiyyə və ifratlı şii qollarından faydalanmış, Fəzlullahı peyğəmbər kimi təqdim etmişdir;

3. Bu firqədə yehudilik, neoplatonizm və isəvilik təliminin təsiri vardır;

4. Hürufilik öz fəlsəfəsində Hüseyin mənşur Həllac və İbn Ərəbinin təlimindən yararlanmış, lakin onların bəzişlərini öz ruhuna uyğun yozmuşdur;

5. Bu firqə başqa təsəvvüf qolları kimi həm rəsmi dini qurumlarla müxalifətdə olmuş, həm də öz siyasi-ictimai mövqeyi ilə etiraza səbəb olmuşdur. Monqol və teymurilər dövrü xarici istilaya qarşı müqavimət gücü kimi çıxış etmişdir.

6. Hürufiliyə və o cümlədən Nəsimiyə vurulan ittihamların kökündə həm dini ixtilaf, həm də ideoloji rəqabət və müxalifətçilik dayanır;

7. Ədəbiyyatda işlənən zahiri insan təsviri ilə bağlı rəmzləri birbaşa hürufiliklə əlaqələndirmək düzgün deyil. Bunların çoxu irfanla bağlı ümumi bədii təxəyyül lövhələridir. Hətta Nəsiminin şeirlərində birbaşa hürufilikdən doğmayan ümumi bədii tablolar yetərincədir.

**ƏSLİNDƏ HÜRUFİLİK DƏ,
NÖQTƏVİLİK DƏ, BƏHİLİK
DƏ GUYA İSLAMA
SÖYKƏNİRDİLƏR**

Professor Hamlet İSAXANLI:

-Çox sağ olun, Nəsim müəllim!

Mövzu çox genişdir, ona aid bütün sahələri məruzədə əhatə etmək çətinidir. Amma müzakirə də deyilməmiş və ya mübahisəli tərəfləri or-

taya çıxarmaq üçündür. Mən hürufilik və onun banisi haqqında bir neçə kəlmə demək istəyirəm.

Sovet dövrü orta əsrlərdəki siyasi və ya ədəbi cərəyanlardan danışanda, adətən onu ya bir xalq hərəkatı ilə əlaqələndirir, yaxud da xarici istilaçılara qarşı etiraz kimi təqdim edirdilər. Amma məlumdur ki, Fəzlullah (elmdə onu daha çox Astrabadı, Azərbaycanca isə Nəimi ləqəbi ilə tanıyırlar) qeyri-adi dərəcədə iddialı adam olub. Əslində, o, peyğəmbərlik yox, az qala Allahlıq və ya ən azı Allaha peyğəmbərdən daha yaxın olduğu iddiasında olub. "Cavidanname"də deyir ki, "Məhəməd peyğəmbər sonuncu peyğəmbərdir, peyğəmbərlərin möhürüdür. Amma mən peyğəmbər deyiləm". Qədim dinlərdə və mifologiyalarda Allah (və ya allahlar) insan və müxtəlif heyvanlar və s. cildində zühur edə bilər (buna "hülul" deyilir). İslam bu fikri qəbul eləmir. Fəzlullah isə deyirdi ki, mən o insanam ki, mənə Allah görünür, "Peyğəmbərlər öyrənib anlayıb iman sahibi oldular, mən isə daxildən qopan kəşf ilə əyan oldum, seçildim". Yəni özünü peyğəmbərlikdən yuxarı sayırdı.

Məlumdur ki, Fəzlullah başlanğıcda Xarəzmdə yaşayıb, sonra İsfahana gəlib və 40 yaşında Təbrizdə olanda elan edib ki, "mənə vəhy gəldi ki, hərflərdə gizli və dərin mənalı var" və beləliklə, bu mənalı açmağa girişib yeni dini hərəkatın binasını qoydu, hürufiliyi təbliğə başladı. Buna qədər isə onun ən əsas işi yuxu yozmaq olub. Deyirdi ki, yuxuda mənə ilahi qüvvə verilir, açılmamış sirlər açılır. O, yuxularından birini danışaraq deyir: "Gördüm ki, göydəki ən parlaq ulduzdan bir şüa gəlib mənim sağ gözümə düşdü və mənim gözümdə həmin şüa vasitəsi ilə ulduzu sordu. Mən ilahi gücü götürdüm və mənə dedilər ki, sən artıq quş dilini də bilirsən, elan etməlisən ki, yeni dövr, yeni İslamın yeniləşməsi dövrü sənənlə başlanı". Fəzlullahın çoxsaylı ardıcılı, müridləri əmələ gəldi.

Hürufilik də, ondan sonra gələn nöqtəvilik də, bəhailik də başlanğıcda guya İslama söykəndilər. Əslində isə onlar ortodoks İslamdan, Qurandan xeyli kənara çıxırdılar. Buna görə də, təqib olunurdular. Məncə, hürufilikdə, xalq hərəkatı olmaqdan çox, iddia, güc yığmaq, hakimiyyət uğrunda mübarizə, siyasət var idi. Bu, demək olar ki, bütün dini-mistik cərəyanlara xasdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Pifaqorun özü də böyük siyasətli məşğul olub. O, İtaliyanın cənubunda müridlərini yığaraq o qədər gücləndi ki, bu bölgə onun təsiri altına keçdi. Artıq camaat yerli hakimiyyətə yox, Pifaqora tabe olurdu. Ona görə də onu ordu vasitəsilə qovdular və o, şimala getdi.

İkincisi, onu demək istəyirəm ki, hürufilərin ilkin mənbəsi, bildiyimiz kimi, "Cavidanname"dır. Tədqiqatçılar Fəzlullahın 4 əsəri olduğunu göstərirlər: "Cavidanname", "Məhəbbətname", "Ərşname" və "Vəsiyyətnamə." (Mütəxəssislərin fikrincə, o, sonuncunu 1394-cü ildə - öldürüldükdən əvvəl həbsxanada yazıb).

Əsas sistemli nəzəriyyə Fəzlullah tərəfindən qurulmayıb, onunku ("Cavidanname") daha çox hərf, söz oyunudur. Hürufilik nəzəriyyəsini quran isə Fəzlullahın birinci xəlifəsi sayılan Əli əl-Əla olub.

Fəzlullahın özü çox səyahət etməyib, Xarəzm və İranda, ömrünün sonunda isə Şirvanda yaşayıb. Miranşah onu Teymurləngin tapşırığı ilə həbs və sonunda edam etdirib. Fəzlullahın Miranşaha nifrət edən ardıcılı Miranşah sözünün əvəzinə "Maranşah" (İlanların şahı) deyiblər.

Deyilənə görə, Fəzlullah Teymurləngə məktub göndərərək ki, sən gəl hürufiliyi qəbul elə. Toxtamışın qızına isə elçi göndərərək ki, əgər qızını mənə versən, sən də şöhrətlənərsən, mən də. Fəzlullahdan sonra Əli əl-Əla Qaraqoyunlulara yaxınlaşıb. Qara Yusifin (o, Miranşahı məğlub etmişdi) yanına gedib ki, bizim gözəl

hərəkatımızı - hürufiliyi öz himayənə götür. Sonra isə Osmanlıya gedib. Bu dövrdə Bektaşilər içində hürufilik ideyaları yayılıb. Sonradan hürufilərin ən azı bir qismi bektaşilərə qarışıb. 1419-cu ildə Əli əl-Əla da öldürüldü. Məlumdur ki, Mehmet Fateh hürufiliyə meyl göstərib. Amma onun sarayında olanlar hürufiliyi yaxşı başa düşəndən sonra ora gələn hürufilərin hamısını asdırıblar.

Əli əl-Əlanın da 6 əsərini qeyd edirlər. Bunlardan ikisi nəslrlə yazılıb və hürufiliyin əsasları haqqındadır, dördü isə poetik əsərdir.

Burada hürufiliyin təsirlərindən də söhbət açdıq. Nəsim müəllim çox yaxşı qeyd elədi ki, onlar bektaşiliyə yaxınlaşıblar, müəyyən dərəcədə Bektaşilərə öz ideyalarını veriblər. Mən istərdim ki, nöqtəviliyi də yada salaq. Hürufiliyin içindən çıxan (Fəzlullahın tələbəsi Gilanlı Mahmud tərəfindən əsası qoyulan) nöqtəvilik hürufiliyin özündən daha geniş yayıldı. Nöqtəviliyin tərəfdarları Hindistanda böyük Əkbərin sarayına gediblər, onun "ilahi dini"ni yaratmağa kömək ediblər. Şah Abbas Qəzvinde nöqtəviliyi həbs və qətl etdirdi. M.F.Axundzadənin "Aldanmış Kəvakib" əsərinin süjeti gerçək tarixi hadisələrdən götürülüb. Saray

münəccimi Cəlaləddin Yəzdi "Şah 25-28 iyul 1594-cü ildə öldürüləcək" deyə fikir söyləyib. Buna əlac olaraq həbsdə olan nöqtəvi dərviş Yusifi Tərkiş-duz taxta çıxarılmış, təhlükəli günlər sovuşandan sonra kef çəkdiyi saraydan birbaşa edama aparılmışdır. Hürufilik sonrakı dövrdə özünü haralarda və nələrə göstərdi - bu barədə də müzakirə açsaq çox yaxşı olardı.

Sonra məruzə ətrafında çıxışlar ordu və məruzəçiyə çoxsaylı suallar verildi.

HÜRUFİLİK SUFİLİYİN BİR QOLUDUR

Professor Camal MUSTAFAYEV:

-Nəsim müəllim, çox sağ olun ki, gəlib bizim məclisimizdə çıxış etdiniz. Çoxlarımızı düşündürən maraqlı bir mövzuya toxundunuz. Ancaq açığını deyim, mövzu o qədər genişdir ki, onun mahiyyətinə varmaq iddiasında olmaq çətinidir. Bir müəllifin sözünü xatırlatmaq istəyirəm. O deyir: Sufiliyin mənasını açmaq iddiasında olan alim, görünür ki, özünün

qüvvəsini artıqlaması ilə qiymətləndirir. Yəni bu, müsəlman dünyasından, İslam dünyasından keçən ələ bir ümmandır ki, onun əhatəsini əhətiyə etməyə çalışmaq çox çətinidir.

Hürufiliyə gəldikdə, bu, sufiliyin bir qoludur. Ancaq maraqlıdır, Nəsimi hürufiliyin çox görkəmli nümayəndəsi olsa da, onun şeirləri başdan-başə sufiliyin əleyhinədir. O, hətta bəzən sufiləri çox kəskin tənqid edib, onlara iradlar tutub. Çünki hürufilər, ümumiyyətlə, Allah, kainat və insanı birlikdə götürürlər. Hürufilər, xüsusən də Nəsimi tək insanın sifətində Allahın təcəssümünü ifadə eləmək istəyirlər. Nəsimi dəfələrlə təkrar edir ki, insanın gözəlliyində Quranın özü təcəssüm edir. Bəs bunun qaynağı haradandır? Hamlet müəllim Misirin qədim yunanlar üçün, ümumiyyətlə, dünya elmi üçün qaynaq olmasını çox gözəl qeyd elədi.

Platonun "Fedon" adlı bir əsəri var, - o, əsərlərini dialoq şəklində yazırdı, - burada o, vəhdətlə kəsirət arasında, yəni birliklə (vahid) çoxluq arasında əlaqəni kəşf etmək iddiasında olub. O deyirdi ki, adamları necə inandıraq ki, bu qədər sonsuz müxtəliflikdə bir vəhdət var. İstər idealizm, istər materializm, istərsə də din olsun - hər hansı bir cərəyanda axtarış həmişə vəhdət axtarışıdır. Bu vəhdəti necə tapaq, necə ifadə eləyəq - çoxluq və birlik, yəni vahid.

Bilirsiniz ki, yunan filosofları həmişə fikir mübadiləsi aparıblar. Elə "dialoq" da ordan gəlir. O deyir ki, hərflərin düzülüşündə, onların ölçüsündə kainatın özünün mərtəbəsi var. Biz hərfləri kainata tətbiq eləyə bilərik. Necə ki, Pifaqor rəqəmlərlə kainatı izah eliyirdi, başqa bir alim kainatın mərtəbəsinə hərflərin düzülüşündə görürdü.

Nəsim müəllimin də qeyd elədiyi kimi, Şərqdə bunun banisi Fəzlullah Nəimidi (Astrabadidir). Onunla bağlı mənim məlumatım sizinkindən fərqli olaraq tamam başqa cürdür.

Fəzlullah çox universal bir alim olub. Xüsusən astronomiya sahəsində dövrünün görkəmli bir alimi kimi tanınıb. Amma o, Teymurləng istilasından sonra müxalifətə keçdiyindən I Sultan Muradın vaxtında Türkiyədə edam olunub. Söhbət ondan gedir ki, Sultan Muradın vaxtında Fəzlullahın tərəfdarları Cənubi Azərbaycandan Türkiyəyə keçdilər. Çünki təqib olunurdular, teymurilərə qarşı ciddi şəkildə müxalifətdə idilər. Fəzlullah ora gedəndə Sultan Murad əvvəlcə ona bir mədrəsə verdi və o, mədrəsəyə rəhbərlik etdi. Amma Sultan Muradın çox böyük etimad göstərməsinə baxmayaraq Fəzlullahın tərəfdarları onun əleyhinə işləməyə başladılar, hakimiyyət davası döydülər. Bunun motivləri elə Nəsiminin özündə də var. Buna görə də onu odda yandırdılar. Onun dövründə Yan Qusu da yandırdılar. Yəni o zaman etiqada qarşı çıxan hər kəsi cəzalandırırdılar.

Nəsimidə çox vaxt onu başa düşməklə bağlı qeyri-elmi bir şərhlə rastlaşırıq. O, belə deyir:

***Kimsə Nəsimi sözün kəşf edə bilməz,
Bu quş dilidir, Süleyman bilir ancaq.***

Digər şeirində isə deyir:

***...Bu hüt-hüt dilidir,
bunu Süleyman dəxi bilməz.***

Deyirlər ki, Nəsimi dünyanı Allahın kölgəsi hesab edirdi. Deyəsən, Nəsim müəllim belə dedi. Mən bununla barışmıram. Nəsimi çox dünyevi, dünyanın bütün nemətlərinə vurğun bir şair olub. Elə ona görə də insan gözəlliyini bu qədər ilahiləşdirib. Allahı insanla, insanı Allahla qovuşdurub. Bu qovuşmada bir vəhdət idealına qovuşmağa çalışıb. Quranda da belədir: kim ruhunu dərk edirsə, Allahını dərk edir. Bu, o deməkdir ki, dünya, insan Allah ruhunun ehtiva etdiyi bir varlıqdır.

Nəsimi deyir:

***Məndə sığar iki cahana,
mən bu cahana sığmazam,
Gövhəri laməkan mənəm,
kövni-məkana sığmazam.***

Zamana, məkana sığışmayan bir varlıq, qüvvə var ki, o da Allahdır. Allahı vəhdət qəbul eləyən sufilər axirətə inanmırdılar. İki dünya söhbəti gedəndə Yerlə göy, zahirlə batin nəzərdə tutulurdu, axirətdən söhbət getmirdi. İnsanın zahiri dünyası onun batini dünyasının daşıyıcısıdır.

Yaxud:

***Mənsur "ənəlhəq" söylədi,
Həqdir sözü, Həqq söylədi.***

Burada üç "həqq" var: "Mənsur "Ənəlhəq" söylədi" - dedi: "Mən Allaham". "Həqdir sözü" - tamamilə doğru bir sözü, "Həqq söylədi" - Allahın özü söylədi. Nəsimi başqa bir yerdə də deyir ki, "Nəsimi, bunu sən deməyibsən, bunu Həqq deyib". Yəni insanın içərisində ruh dilə gəlir. Ruh kamilləşəndə onun diliylə Allah danışır. Ona görə də, deyirlər ki, insanın öz ruhunu duymağı, öz ruhunu dərk eləməsi Rəbbini dərk eləməsidir, Allahını dərk eləməsidir.

Mahiyyət odur ki, insan ilahi varlığı özü ilə bərabər ucaltmaqla, doğrudan da, dünyanın əşrəfi olduğunu dərk eləyir. İnsan dünyanın əşrəfi olduğunu yalnız onunla təsdiqləyir ki, o, yalnız ruhuyla yaradır, ruhuyla düşünür, ruhuyla Allaha qovuşur. Dini kitablarda da deyilir ki, Allah insanı özünə bənzər yaradıb, insan ruhun daşıyıcısıdır. Yəni insan bütün varlıqlar içində yeganə varlıqdır ki, ruhun daşıyıcısıdır. Onu özge heç bir şeylə yaratmaq mümkün deyil. İnsanın Allaha bənzəməyi onun ruhi varlığındadır. Cismani varlıqla Allaha bənzəmək mümkün deyil.

Son dövrdə Avropada sufilərdən

çox yazırlar. Hətta Avropada sufiliyi qəbul edənlər də var. Bizdə isə sufiliyi mövhumat səviyyəsinə endirənlər var. Mövhumat başqa şeydir, din, etiqad isə tamam başqa şeydir. Nəsiminin, Nəiminin ideali vicdanı Allah səviyyəsinə qaldırmaq, vicdanı paklaşdırmaq idi. İnsanın öz vicdanına etiqadı, öz vicdanına inamı elə Allaha inamla bərabərdir.

NƏSİMİNİN İDEALLARI İLƏ FƏZLULLAHIN İDEALLARI TAMAMİLƏ EYNI DEYİLDİ

Professor Hamlet İSAXANLI:

-Çox sağ olun, Camal müəllim.

"İslam ensiklopediyası"nda belə bir fikir var: "Hürufizmi bəzən sufizmin qolu hesab edirlər, çox zaman da onu panteizmlə eyniləşdirirlər". Bu belə deyil. Burada söhbət birinci növbədə Fəzlullahdan və Nəsimidən, onların dünyagörüşündən gedir. Nəsimini Fəzlullahın yalnız şagirdi, davamçısı kimi qiymətləndirmək, mənəcə, məsələyə çox mexaniki yanaşma olardı. Onların müəyyən görüşlərində də, baxışlarında da fərqlər ola bilər və fərqlər var. Çünki hər nə qədər olur-olsun Fəzlullahın yazı və hərəkətlərində özünün şəxsi iddiaları üzə çıxırdı. Yəni siyasi və dini iddiaları var idi və əsərlərində də, həyatında da, haqqında yazılanlarda da bunlara yer verilib. Sonralar onun ardıcılıarı və şagirdləri, xüsusilə Nəsimi və digər şairlər əslində hürufiliyi ideallaşdıraraq onu gözəlliyə, insan qəlbinin böyüklüyünə, insanın Allahla yaxınlığına gətirdilər. Bu, sonrakı ideallaşdırma dövrü idi.

Nəsiminin idealları ilə Fəzlullahın idealları tamamilə eyni deyildi. Ona görə də sizin Nəsimiyə aid dediyiniz gözəl fikirlərin, gətirdiyiniz misalların heç də hamısı, mümkündür ki, Fəzlullahda olanlar deyil. Bu sözlərlə mən sadəcə müzakirə üçün ortaya fikir atıram.

NƏSİMİNİN ÖZ NƏZƏRİYYƏSİ VAR IDI

Professor Camal MUSTAFAYEV:

-Mənim məqsədim bu idi ki, həflərin arxasındakı ilahi ideali, Allah idealını görək. Yəni bu ideal hər hansı fərdin, bütün varlıqların fəvqündə dayanır. Həflərin arxasında Allah idealına yaxınlaşmağın və bu ideali özündə təcəssüm etdirməyin yolları dayanır.

İkincisi, əlbəttə ki, hər hansı cərəyanın yaradıcısı və tərəfdarları olur. Bu tərəfdarların heç də hamısı onun şagirdləri deyillər. Tərəfdarın öz fikri, öz nəzəriyyəsi ola bilər. Nəsiminin öz nəzəriyyəsi var idi. Doğrudur, hürufilik ona təsir ələmişdi, bunu heç kəs inkar edə bilməz. Amma Nəsimidə sufiliyin iki cərəyanı birləşmişdi. Birincisi, deyirlər ki, panteizm yoxdur, amma orada panteizm var. İkincisi, Nəsimidə monoxeizm də var. Əvvəla, belə başa düşmək lazımdır ki, monoxeizm idealını sona qədər davam etdirmək, onu mütləq bir nəzəriyyə kimi qəbul etmək artıq panteizmə gətirib çıxarır.

Mənim burada dediklərim tam qaynaqlara əsaslanır.

Şahin MUSTAFAYEV,
tarixçi mütəxəssis:

-Camal müəllim Nəiminin Osmanlıda edam edilməsi ilə bağlı çox maraqlı məlumat verdi. Bununla bağlı mənbəni göstərsə, yaxşı olardı.

Professor Camal MUSTAFAYEV:

- Deyim ki, mən Nəsimini ötən əsrin 60-cı illərinin sonundan tədqiq etməyə başlamışam. Faktı, elmi qaynaqlara söykənmədən heç nə demirəm. Mən özüm bu barədə məqalə yazaram.

ZÜHUR ELƏMƏK İDEYASI İSLAMDA DA VAR

Solmaz RÜSTƏMOVA-TOHİDİ,
tarix elmləri doktoru:

- Hürufilikdə Allahın insaniləşdirilməsinə İsa peyğəmbərin, xristianlığın təsiri olubmu?

Nəsib GÖYÜŞOV:

-Mən bu barədə qısa şəkildə dedim. Fəzlullahın özünün əsərlərində var ki, həm yəhudilərə, həm də xristianlara görə İsa Məsih zühur etməlidir. O, baş tutmadı, mən zühur elədim.

Zühur eləmək ideyası İslamda da var. Məsələn, Mehdimin zühuru. Bunun da təsiri olub. Yəni o deyirdi ki, Məsih zühur etmədi, onun yerinə mən zühur elədim. Deməli, hər halda bu ideyalardan məlumatlı olub.

Professor Hamlet İSAXANLI:

-Ümumiyyətlə, müxtəlif dinlər bir-birindən o qədər faydalanıblar ki, bunu tam anlamaq və izləmək mümkün olmur. Güman var ki, Pifaqor öz dini-əxlaqi məktəbini yaradanda "Üç qüdrət" deyilən Hindistan mənşəli fikirdən faydalanıb: Brahma, Vişnu və Şiva. Onların biri yaradır, biri qoruyur və biri dağıdır. Həsab olunur ki, bu üçbaşlı, üçqanadlı ideya xristianlığın yaranmasında da rol oynayıb. Hadisələr coğrafi baxımdan bir-birinə sıx bağlı olan ərazilərdə - Hindistan, Babilistan, Yunanistan və Misirdə cərəyan etdiyindən insanlar gedib bu ideyanı mənimsəyib, götürüb gətirirdilər. Bu yerlərdə yaranan ideyaların bir-birinə təsiri şübhəsizdir. Elə Fəzlullah da Quranla yanaşı Tövrat, İncil, Psalmları yaxşı bilib, "Cavidannamə"də onlardan iqtibaslar edib.

HÜRUFİLİYİN ŞİƏLİKLƏ ƏLAQƏSİ VARMIDIR?

Şahin MUSTAFAYEV:

- Mənim Nəsib müəllimə bir sualım var: Hürufiliyin şiəliklə əlaqəsi varmı?

Nəsib GÖYÜŞOV:

- İslamda bir peyğəmbərlik var - nübüvət, bir də vilayət. Peyğəmbərlərin missiyası Allahın xəbərlərini çatdırmaqdır. Rəsul, risalet isə qanun və kitab gətirən peyğəmbərlərə deyilir. Məhəmməd Peyğəmbər də onlardan biridir. Vilayət ideyasına görə, kimsə peyğəmbərdən sonra o dəyərləri çatdırmalı, onları təfsir etməlidir. Belə bir fikir var ki, peyğəmbər aşkar elmdir, amma vilayət gizli elmdir. Nəiminin özünün kitabında var ki, sonuncu peyğəmbər Məhəmməd (s.ə.v.) açıq şəkildə zühur eləmişdi. Burada Mehdimin zühuru məsələsi də qoyulur və deyilir ki, Mehdi zühur etməliydə, amma o, zühur etmədi, onun yerinə mən zühur elədim.

- İstər Nəiminin, istərsə də Əli əl-Əlanın əsərlərində on iki imam məsələsi on iki bürçə uyğun şəkildə qoyulur. Hətta bu əlaqələndirilir ki, xristianlıqda İsanın on iki apostolu var, bunların üstünə İsa və Məryəmi gələndə on dörd edir. On iki imam və Məhəmmədlə (s.ə.v.) Fatimə də on dörd edir. Yəni bunlar göstərir ki, bu təlimlərin təsiri olub.

"Elm və sənət" məclisi maraqlı elmi mübahisələr və qarşılıqlı fikir mübadiləsi şəraitində sona çatdı. Tədbirdə digər mütəxəssislər də mövzu ilə əlaqədar öz düşüncələrini söylədilər.

Məclisi professor Hamlet İsaخانlı yekunlaşdırdı.

Knyaz ASLAN,
Cabir MƏMMƏDLİ